

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Tolerantie, passief en actief pluralisme

Democratie is de beste manier om tolerantie vorm te geven, ten-einde maatschappelijke vrede mogelijk te maken. De bezorgdheid om ideeën niet te verabsoluteren, heeft geleid tot het ideaal van neutraliteit en een verzuilde samenleving. Uit die houding vloeit het passief pluralisme voort, dat levensbeschouwelijke verschillen tolereert, maar de confrontatie schuwt. Het actief pluralisme neemt geen vrede met deze inhoudelijke drooglegging van de levensbeschouwelijke discussie, omdat het oog heeft voor de kracht van basisideeën, die mee vorm geven aan de uitbouw van een samenleving. Een geblinddoekte samenleving zal wellicht zelfs meer spanningen oproepen dan een samenleving waarin men elkaar ziet staan.

---

door *Guido Vanheeswijck*

De auteur is hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen en deeltijds hoogleraar aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven.

IN 1545 BESLIST PAUS PAULUS III het Concilie van Trente bijeen te roepen. Hij wil het katholicisme versterken en de eigen identiteit ervan afschermen van het oprukkende protestantisme. Er is al vaak gewezen op de opmerkelijke gelijkens tussen het protestantisme en de nieuwe wetenschap. De gelijkens bestaat hierin dat een speculatieve vorm van rationaliteit – typisch voor de Grieken en de katholieke middeleeuwen – wordt ingeruild voor een veeleer empirische en historische benadering van concrete feiten. In deze nieuwe benadering zoekt men niet langer naar een uiteindelijke verklaring voor het wezen van de werkelijkheid, maar verschuift de aandacht naar de concrete verklaring voor de werking van particuliere dingen en voor het functioneren van specifieke gebeurtenissen.

Anders geformuleerd: de nieuwe rationaliteit, aanwezig in de reformatie en de nieuwe wetenschap, zoekt veeleer naar inzicht in de oorzaken van de dingen dan in hun uiteindelijke doel of in hun diepste wezen.

In haar poging om weerstand te bieden aan de opkomst van zowel het protestantisme als de nieuwe wetenschap, nam de katholieke kerk gedeeltelijk de rationele methode van beide nieuwe stromingen over en deed daarmee afstand van de oude rationaliteit, die ze deelde met de klassieke oudheid. Niet langer zocht de katholieke kerk naar een redelijke fundering van haar waarheden via een vorm van rationaliteit die een uiteindelijk doel viseerde. In plaats van een dergelijke zoektocht, was zij erop uit haar eigen waarheden te bekrachtigen in termen van dogma's en stellingen die niet langer werden bediscussieerd, maar als onveranderlijke en onfeilbare 'waarheden' werden voorgehouden en via catechismussen en andere handboeken werden verspreid.¹

Ongetwijfeld moeten we deze verschuiving van een speculatieve redelijkheid naar een meetbare rationaliteit voor een groot deel als een winst beschouwen. Zonder deze methodologische verandering zou de wetenschap nooit de vooruitgang hebben geboekt die ze nu heeft gemaakt. Maar door de vraag naar het uiteindelijke doel als een illegitieme vraag af te wijzen, werd er ook een bepaalde prijs betaald, zeker als we ons concentreren op de rol van de levensbeschouwingen en de vragen die we daaromtrent hebben. Vanaf de zeventiende eeuw verschuift immers de aandacht van de *laatste vragen*, betreffende het ultieme doel van de werkelijkheid, naar de *voorlaatste vragen*, die peilen naar de werking van concrete fenomenen. Het doel van de moderne wetenschap was niet langer de zoektocht naar de uiteindelijke redelijkheid van de dingen, maar de constructie van een geünificeerd en zo accuraat mogelijk beeld van de natuurlijke wereld en van alle details in die wereld. Toegepast op de vraag naar het statuut van levensbeschouwingen, die altijd antwoorden formuleren op de drie grote vragen (mens, wereld, god), hield deze verschuiving in dat de laatste vragen zelf, die meer dan duizend jaar als de centrale vragen golden, geleidelijk als perifeer aan het wetenschappelijk onderzoek werden beschouwd en stilaan uit het vizier zelf van de gespecialiseerde onderzoeker verdwenen.

De teloorgang van de zoektocht naar een antwoord op de laatste vragen werd nog in de hand gewerkt door de godsdienstoorlogen die de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw domineren. Gaandeweg wordt het immers duidelijk dat er met betrekking tot de grote levensvragen toch geen eenstemmigheid te bereiken is. In plaats van elkaar te doden omwille van de onoplosbaarheid van deze problemen, kunnen we beter dit soort vragen niet langer stellen en ons beperken tot die vragen waarop we zekere antwoorden kunnen geven. Van deze houding is

het denken van de humanist Michel de Montaigne (1533-1592) een paradigmatisch voorbeeld.

HUMANISME EN PASSIEVE TOLERANTIE

Montaigne beschouwt filosofische en levensbeschouwelijke *vragen* weliswaar als wezenlijk belangrijk, maar ook als principieel onoplosbaar. Waar het gaat om abstracte, universele, tijdloze theoretische stellingen, ziet hij in de ervaring geen voldoende basis om ze te verdedigen of te weerleggen. Twijfel is voor Montaigne een ‘zoet en zacht oorkussen’ en onwetendheid misschien niet het doel, maar dan toch het eindpunt van de filosofische zoektocht. In zijn *Apologie voor Raymond Sebond* (Essais II, 12) beweert hij dat wij van niets zeker kunnen zijn, tenzij wij één ding vinden waarvan wij *helemaal* zeker zijn. Zelf gelooft hij dat er geen algemene waarheid is waarover zekerheid mogelijk is, en daaruit concludeert hij dat we nergens zekerheid kunnen vinden. Op die onzekerheid stoelt zijn tolerantie.

Montaigne was, als raadgever van Hendrik van Bourbon, het meesterbrein achter het Edict van Nantes.² Wanneer Hendrik het Edict van Nantes in 1598 ondertekent, voert hij meteen in Frankrijk de gewetensvrijheid in. De hugenoten hebben voortaan het recht om openbare posten te bekleden en mogen, afgezien van enkele beperkingen, ook hun geloof belijden. Daarmee legt hij niet alleen de oorlogstwisten maar ook de inhoudelijke discussies tussen de twistende partijen stil.

Vijftig jaar later – op de puinhopen van de tachtigjarige en dertigjarige godsdienstoorlogen – wordt tijdens de Vrede van Munster (1648) de kaart van Europa hertekend langs religieuze (protestantse versus katholieke)

Tolerantie is noodzakelijk om mensen met verschillende levensbeschouwingen in een maatschappij vreedzaam te laten samenleven

grenslijnen. Voortaan mag elke heerser de godsdienst voor zijn grondgebied vastleggen, maar mag hij zich niet langer bemoeien met de godsdienstige situatie buiten zijn eigen gebied. Zowel het Edict van Nantes als de Vrede van Munster (Westfalen) zijn geconcipieerd vanuit het besef dat tolerantie

noodzakelijk is om mensen met verschillende levensbeschouwingen in een niet meer homogene (in dit geval: katholieke) maatschappij vreedzaam te laten samenleven. Deze vorm van tolerantie was passief omdat hij inhield dat men de anderen voortaan ‘met rust liet’ en de innerlijke overtuiging niet langer in het maatschappelijke debat betrok.

Van een individueel recht op godsdienstvrijheid is dan nog geen sprake. Het is echter geen toeval dat juist in het Frankrijk van de achttiende eeuw de opvatting van godsdienstvrijheid als een individueel recht geleidelijk doorbreekt. Deze erkenning van het individuele recht op levensbeschouwing gaat hand in hand met een levensbeschouwelijk pluralisme, waarbij van de overheid in de eerste plaats neutraliteit wordt vereist. Niet langer mag zij een oordeel vellen over de waarde en de waarheid van de verschillende levensbeschouwingen; daarenboven moet ze de diverse opvattingen zo veel mogelijk gelijk behandelen. Deze vorm van tolerantie op het niveau van de overheid vindt zijn neerslag in de *Déclaration des Droits de l'homme et du citoyen* (1789). Daarin wordt de opvatting van de laïciteit – die betrekking heeft op de seculiere overheid of de neutrale lekenstaat in zijn relatie tot het autonome individu – prominent naar voren geschoven. Neutraliteit of laïciteit wordt erin omschreven als een vorm van niet-inmenging in de levensbeschouwelijke overtuigingen van de burgers. Religie en levensbeschouwing zijn voortaan privéaangelegenheden, producten van een persoonlijke keuze, waarbij inmenging van de staat als paternalistisch en ongepast wordt beschouwd.

In Frankrijk werd deze levensbeschouwelijke privatisering verbonden met het republikeinse principe van de *laïcité*, waarin de gehele natie fungeert als één grote, levensbeschouwelijk neutrale, eenheid en waarin particuliere levensbeschouwingen in de organisatie van de publieke ruimte geen rol kunnen spelen. In andere landen (zoals bijvoorbeeld in de Lage Landen) kreeg dezelfde levensbeschouwelijke privatisering gestalte in de *verzuiling*. Hier krijgen de diverse particuliere levensbeschouwingen een eigen plaats en heeft elk van hen een eigen afgebakend terrein, duidelijk afgescheiden van het terrein van de ander. Op deze dubbele manier (laïcisering en verzuiling) kreeg in de westerse landen het passief pluralisme voet aan de grond en werd het een toonaangevend model waaraan lange tijd niet werd getornd.

Maar voor de terechte bezorgdheid om het belang van ideeën niet te verabsoluteren, hetgeen kon uitmonden in godsdienstoorlogen, werd een prijs betaald: die van het uithollen van de inhoudelijke discussie. Uit angst voor de repercussies van de strijd rond ideeën, werd deze ideeënstrijd ingeperkt door middel van privatisering en verzuiling en werd zo de inhoudelijke discussie op het niveau van de levensbeschouwingen ten slotte lamgelegd. Het passief pluralisme dat uit die houding voortvloeide, tolereerde weliswaar de levensbeschouwelijke verschillen, maar schuwde de confrontatie. ‘Samenvattend lijkt het evident dat de tolerantie een reusachtige stap voorwaarts geweest is voor de meerderheid van de individuen in de samenleving en dat ook die officiële, geïnstitutionaliseerde neutraliteit tientallen jaren lang een rustgevende rol heeft gespeeld die de

maatschappelijke vrede heeft bevorderd. De vraag is of het vandaag niet contraproductief dreigt te worden indien we aan die traditionele conflict-vermijdende modellen blijven vasthouden.³

PASSIEF VERSUS ACTIEF PLURALISME

Het is tegen deze achtergrond dat ik probeer de contouren van zowel het passief als het actief pluralisme uit te tekenen.

Op de drempel van de eenentwintigste eeuw, de eeuw van de geglobaliseerde postmoderniteit, oogt het levensbeschouwelijke landschap heel wat complexer dan ten tijde van de godsdienstoorlogen in de zestiende en zeventiende eeuw. De multiculturele, multi-etnische en multireligieuze samenleving van vandaag herbergt een zeer grote diversiteit aan levensbeschouwingen. In het verlengde van de reactie op de vroegmoderne godsdienstoorlogen opteert het *passief pluralisme* voor een gelijkaardige ‘tactiek’ om de mogelijke fricties tussen uiteenlopende levensbeschouwingen als het ware preventief in de kiem te smoren. Van deze tactische opstelling zijn levensbeschouwelijke privatisering en verzuiling de voorbeelden bij uitstek. Je zou hier van de ‘voorzichtige strategie’⁴ kunnen spreken, die elke inhoudelijke discussie schuwt uit vrees zo de doos van Pandora te openen.

Het is vanuit dezelfde strategisch voorzichtige positie dat de passieve pluralist dan ook de levensbeschouwelijke visies van andere culturen benadert. Er wordt van mensen uit andere culturen, indien zij zich wensen te integreren, gevraagd zich te bekennen tot onze morele visies en de procedurele vormgeving daarvan. Zolang zij dit doen, vormt het geen enkel probleem dat zij privé hun eigen levensbeschouwing belijden, hoe onbegrijpelijk die ons ook kan voorkomen. We confronteren ons niet met deze levensbeschouwingen, vanuit de in onze ogen nobele visie dat we hun zo

geen strobreed in de weg leggen en hun tegelijkertijd daarmee alle kansen geven zich in onze samenleving op de beste manier te integreren.

Ook het *actief pluralisme* erkent dat geen enkele idee als een mechanisme van uitsluiting mag fungeren en relateert in die zin ook het absolute belang ervan. Tegelijkertijd

De actief pluralist is uitermate gevoelig voor de rol die levensbeschouwelijke ideeën spelen in het dagelijks oordelen, beslissen en handelen

tijd is de actief pluralist echter uitermate gevoelig voor de centrale rol die levensbeschouwelijke ideeën spelen in het dagelijks oordelen, beslissen en handelen. Daarbij vindt hij het niet alleen zinvol, maar zelfs noodzakelijk om de werking van levensbeschouwelijke ideeën te analyseren, juist omdat

de impact ervan niet te onderschatten is. Precies de spanning tussen enerzijds het belang en anderzijds de relativiteit van het ideeëngoed accentueert de kwetsbaarheid van zijn houding.

Wat zijn 'levensbeschouwelijke ideeën'? In *Sources of the self* maakt Charles Taylor het onderscheid tussen enerzijds 'morele visies' en anderzijds 'morele bronnen', die ten grondslag liggen aan die visies. Wanneer we hier van 'levensbeschouwelijke ideeën' spreken, bevinden we ons op het diepste niveau van de 'bronnen'. Zij fungeren als basisvooronderstellingen voor concrete theorieën over waarheid en moraal, die zich op een hoger niveau situeren. Het is dit basisniveau van vooronderstellingen, bronnen, paradigmata of 'frameworks' dat de actief pluralist wenst te thematiseren. Of nog anders geformuleerd: terwijl het passief pluralisme zich tevreden stelt met de discussie *binnen* een bepaald paradigma, breidt het actief pluralisme het discussieterrain uit tot op het niveau van de discussie *tussen* paradigmata.

Hoe gaat de actief pluralist daarbij te werk? In een eerste fase doet hij onderzoek naar de 'bronnen' van de eigen (in ons geval westerse) cultuur. Een dergelijk onderzoek laat een grote diversiteit aan bronnen zien en maakt op die manier duidelijk dat onze keuzemogelijkheden op dit diepste niveau gaandeweg gegroeid zijn en dat dit groeiproces veeleer als winst dan als verlies moet worden gezien. Met andere woorden, de westerse cultuur heeft zich vanaf het begin ontwikkeld binnen het spanningsveld tussen diverse 'bronnen' of paradigmata. Vanaf de zeventiende eeuw accentueert die spanning zich, wat ten slotte geleid heeft tot een dubbelzinnige moderne cultuur, waarvan we tegelijk de waardevolheid en de ontoereikendheid moeten aanwijzen, de 'grandeur' en de 'malaise'. Zo kan je de moderne cultuur zien als de vrucht van de wederzijdse botsing en verrijking tussen diverse tradities: het monotheïsme, de Griekse rationaliteit, de moderne wetenschap, de culturele verlichting, de romantiek, enzovoort. Vanuit deze diverse tradities is er een spanning waarneembaar tussen enerzijds de diepgewortelde tendens om onze waarden helemaal in onszelf te vinden en anderzijds een gehechtheid aan diepere bronnen van zin en morele betekenis.

In een tweede fase doet de actief pluralist onderzoek naar de 'bronnen' van andere culturen en zoekt hij zowel de gelijkenissen als de verschillen met die van zijn eigen cultuur. Ook hier stoot hij op een spanningsveld tussen diverse 'bronnen' of paradigmata, zowel in de onderzochte culturen zelf als over de grenzen van de diverse culturen heen. Bij dit onderzoek hanteert hij een dubbel uitgangspunt. Allereerst is hij van oordeel dat de kracht van de ene 'bron' de kracht van een andere 'bron' niet hoeft uit te sluiten. Daarenboven impliceert de erkenning van de onmiskenbare fouten die in naam van de grote levensbeschouwingen gemaakt zijn nog niet dat je daarom elke vorm van levensbeschouwing moet afwijzen en het debat over

levensbeschouwingen niet of slechts in zwart-wittermen moet voeren.

Vooraf met betrekking tot dit tweede uitgangspunt is het verschil tussen actief en passief pluralisme duidelijk. De passieve pluralist is uitermate gevoelig voor het gevaar dat inherent is aan 'grote verhalen'. Hij wantrouwt ze en vindt het daarom veiliger om kleinschalige doeleinden te koesteren dan grote verwachtingen, en om van meet af aan wat cynisch of sarcastisch te zijn over de menselijke mogelijkheden. In zijn ogen is een voorzichtige strategie gepaster: dat betekent dat we de eindigheid van elk menselijk streven onder ogen moeten zien en elke hogere, potentieel zo gevaarlijke aspiratie maar beter laten vallen. Daarmee is, volgens de actief pluralist, echter niet het laatste woord gezegd. 'De voorzichtige strategie heeft slechts zin vanuit de aanname dat het dilemma onvermijdelijk is, dat de hoogste spirituele aspiraties moeten leiden tot verminking of destructie. Maar ik aanvaard dit dilemma niet voetstoots als ons onvermijdelijk lot. Dit dilemma is geen ijzeren noodlot, maar in zekere zin onze grootste intellectuele en spirituele uitdaging.'⁵

PASSIEF EN ACTIEF PLURALISME

Actief pluralisme kan alleen maar in zijn opzet slagen, als het voortbouwt op de eeuwenoude traditie van het passief pluralisme. Dit passief pluralisme is, zoals aangestipt, een kind van de verlichting dat de *ondergrens* vastlegt van wat pluralisme hoort te zijn: ideeën en de uitwisseling van ideeën zijn vrij en niemand mag omwille van zijn ideeën worden vervolgd. Ongetwijfeld heeft dit passief pluralisme enerzijds geleid tot de vrije discussie *binnen* wetenschappelijke disciplines, maar heeft het anderzijds de vrije discussie rond *levensbeschouwelijke* vragen grotendeels lamgelegd.

Actief pluralisme *amendeert* in die zin *passief pluralisme*, dat het niet langer vrede neemt met de inhoudelijke drooglegging van de levensbeschouwelijke discussie, als gevolg van het poneren van het ideaal van neu-

Actief pluralisme neemt geen vrede met de inhoudelijke drooglegging van de levensbeschouwelijke discussie

traliteit en de uitbouw van een verzuilde samenleving. Enerzijds deelt het de opvatting van het passief pluralisme dat het belang van ideeën wordt overdreven als men omwille van ideeën mensen uitsluit, marginaliseert, de mond snoert of zelfs letterlijk doodt. Anderzijds is het

zeer gevoelig voor de kracht van basisideeën, die mee vorm geven aan de uitbouw van een samenleving en daarom om verdere reflectie vragen. Juist vanuit deze gevoeligheid wil het de inhoud van deze basisideeën thematiseren en ze met elkaar vergelijken, de geschiedenis van hun evolutie bestu-

deren en de impliciete rol die zij spelen in de uitbouw van (uiteenlopende facetten van) de samenleving expliciteren.

Actief pluralisme heeft dan ook als specifiek onderzoeksterrein dat van de levensbeschouwingen die antwoorden geven op de *laatste vragen*, een domein dat in een passief pluralistische optiek grotendeels wordt verwaarloosd. Dit specifiek onderzoeksterrein van het actief pluralisme kan als volgt worden gespecificeerd: allereerst richt onderzoek vanuit een actief pluralistische houding zich op de inhoud en de evolutie van de diverse antwoorden op de *laatste vragen*; vervolgens thematiseert dit onderzoek de verhouding tussen deze antwoorden op de *laatste vragen* en de antwoorden op de *voorlaatste vragen*, zoals die in uiteenlopende disciplines worden gegeven. Net zoals wetenschappers binnen hun eigen disciplines telkens opnieuw reeds gegeven antwoorden en interpretaties aan kritiek onderwerpen om zo te trachten tot betere antwoorden en interpretaties te komen, zo wil het actief pluralisme op het niveau van levensbeschouwingen telkens opnieuw reeds gegeven antwoorden en interpretaties aan kritiek onderwerpen om zo te trachten tot betere antwoorden en interpretaties te komen. Zoals deelnemers aan elke wetenschappelijke discipline openlijke discussie als winst beschouwen, zo beschouwt het actief pluralisme openlijke discussie rond de levensbeschouwelijke problematiek als winst.

WINTERDIJK EN ZOMERDIJK

De loop van een rivier wordt bepaald door de zomerdijk, zijn natuurlijke bedding. Maar rivieren zijn veranderlijk en verraderlijk. Door ervaring wijs geworden, hebben mensen daarom winterdijken aangelegd, die op ruime afstand blijven van de gewone loop van de rivier maar als een onmisbare beschermingswal fungeren bij overstromingen. Tussen de winter- en de zomerdijk liggen de uiterwaarden, die regelmatig onderlopen, omdat het water er de vrije loop krijgt. Deze uiterwaarden zijn zeer vruchtbaar en waren daarom altijd belangrijk voor de landbouw, voor het in cultuur brengen van de grond.⁶

Het passief pluralisme fungeert als een winterdijk, die op ruime afstand blijft van de loop van de rivier van levensbeschouwelijke opinies en discussies. Een dergelijke dijk beperkt ontegensprekelijk de loop van de rivier, maar slechts op de marginale manier van het inbouwen van een veiligheidsmarge. Tussen de winter- en de zomerdijk, in de uiterwaarden, krijgt de rivier van meningen en wederzijdse confrontatie vrij spel. De uiterwaarden zijn het vruchtbaarste gedeelte, juist omdat het water er ongestoord zijn gang kan gaan. Indien de oeverbewoners de winterdijk niet oversteken – wat het passief pluralisme uit veiligheidsoverwegingen voorstelt – dan kunnen ze de vruchtbare landbouwgronden niet bewerken. Dat is de kri-

tiek van het actief pluralisme. Maar het passief pluralisme heeft in die zin gelijk dat, indien de rivier een te hoge stand bereikt, de winterdijk onontbeerlijk is om de burgers die erachter wonen te beschermen.

Vanaf de zeventiende eeuw hebben onze voorouders bijgedragen aan de aanleg van de winterdijk van het passief pluralisme. Vier eeuwen later vormt deze winterdijk in de westerse cultuur een sterk bolwerk. We zijn als dwergen op de schouders van de reuzen die dit passief pluralisme hebben opgebouwd. Dankzij hun werk kunnen wij – voortbordurend op de eeuwenoude traditie van het passief pluralisme – het er vandaag op wagen de winterdijk over te steken en de gronden in de uiterwaarden te bebouwen.⁷

Laat duidelijk zijn dat het bij dit alles uitdrukkelijk gaat over welke democratie – opgevat als de beste manier om tolerantie vorm te geven, teneinde maatschappelijke vrede en samenleven mogelijk te maken – we nu eigenlijk wensen, en welk mens- en maatschappijbeeld we daarbij bij voorkeur omarmen. Laat bovendien duidelijk zijn dat het gaat om een vraag die niet alleen een normatieve dimensie heeft, maar ook een belangrijke sociologische: welke benadering dient de maatschappelijke vrede het best? Algemeener geformuleerd: zal een geblinddoekte samenleving niet veel meer spanningen oproepen dan een samenleving waarin men elkaar ziet staan?⁸ En met deze laatste vraag zijn we weer bij de ontstaansredenen van het passief pluralisme, dat zoals zojuist gezegd uit veiligheidsoverwegingen is ontstaan. Paradoxaal is de suggestie nu echter dat om onze democratie te doen overleven, we misschien wel alle redenen hebben om het actief pluralisme volop te faciliteren.

Noten

- 1 Zie voor meer informatie daarover: S. Toulmin, *Kosmopolis. Verborgene agenda van de moderne tijd*. Kampen/Kapellen: Kok Agora/DNB-Pelckmans, 1990, pp. 113-116.
- 2 Zelf heeft Montaigne de afkondiging niet meer meegemaakt, maar in de jaren tachtig van de zestiende eeuw waren er vele contacten geweest tussen Montaigne en Hendrik.
- 3 Ludo Abicht, 'Actief pluralisme. Bedoelen we hetzelfde?', in: Steve Stevaert (red.), *Ander geloof. Naar een actief pluralisme in Vlaanderen*. Leuven: Davidsfonds, 2005, p. 25.
- 4 Ik ontleen deze term aan Charles Taylor, *Sources of the self. The making of modern identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, pp.

519-520. Dit werk is in het Nederlands vertaald als *Bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*. Rotterdam: Lemniscaat, 2007.

- 5 Taylor 1989, pp. 520-521 (eigen vertaling).
- 6 Dit beeld ontleen ik aan Maurice Adams, *Recht en democratie ter discussie. Essays over democratische rechtsvorming*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2006, pp. 235-236.
- 7 Deze tekst is een (te) bondige samenvatting van fragmenten uit mijn boek *Tolerantie en actief pluralisme. De afgewezen erfenis van Erasmus, More en Gillis*. Kampen/Kapellen: Klement/Pelckmans, 2008.
- 8 Aldus ook E.M.H. Hirsch Ballin, 'Artikel 1 in drievoud', *Nederlands Juristenblad*, 2003, p. 1285.